

GÈNERE I DRET DE FAMÍLIA: UNA LECTURA DE LA FILIACIÓ A PARTIR DEL LLIBRE SEGON DEL CODI CIVIL DE CATALUNYA

Esther Farnós Amorós

Professora de dret civil

Universitat Pompeu Fabra¹

Resum

El propòsit d'aquest article és valorar si el legislador català ha estat capaç de canalitzar les asimetries de gènere en el context de la reproducció. En concret, el text se centra en les accions de filiació, l'excepció de les relacions sexuals de la mare amb altres homes (o *exceptio plurium concubentium*) i la filiació derivada del recurs a les tècniques de reproducció assistida. Es conclou que s'ha fet un esforç per tal d'adaptar la nova regulació a les qüestions de gènere que plantegen les cada cop més diverses realitats familiars.

Paraules clau: filiació, tècniques de reproducció assistida, interès superior del menor, dret de família, gènere.

1. Aquest treball forma part de l'obra col·lectiva *El llibre segon del Codi civil de Catalunya. Una perspectiva de gènere*, que va obtenir un ajut del Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya (Resolució JUS/1313/2012, de 22 de juny, per la qual s'atorguen beques a la recerca, l'estudi i l'anàlisi en els àmbits de l'execució penal, la mediació penal, l'atenció a la víctima, l'Administració de justícia i el dret civil català (*Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* [DOGC], núm. 6164 [5 juliol 2012]). El text complet del treball es pot consultar en línia a: <http://www20.gencat.cat/docs/Justicia/Home/recerca/catalog/2012/lilibre_segondocivil.pdf>.

El treball també s'emmarca en el projecte d'investigació «Libertad reproductiva y formación de relaciones familiares» (DER2014-55573-R), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat i dirigit pel doctor Josep Ferrer Riba, catedràtic de dret civil de la Universitat Pompeu Fabra.

Moltes de les idees que hi exposo estan plasmades, de manera més desenvolupada, en el meu text «Comentari als arts. 235-20 a 235-29 CCCat (accions de filiació) i disp. transitòria 5a (filiació)», a Joan EGEA I FERNÁNDEZ i Josep FERRER I RIBA (dir.), i Esther FARNÓS AMORÓS (coord.), *Comentari al llibre segon del Codi civil de Catalunya: Família i relacions convivencials d'ajuda mútua*, Barcelona, Atelier, 2014, p. 633-679 i 1116-1120.

GENDER AND FAMILY LAW:
FILIIATION IN BOOK II OF THE CATALAN CIVIL CODE

Abstract

The purpose of this article is to assess whether Catalan lawmakers have been able to channel gender asymmetries with respect to reproduction. In particular, it focuses on filiation claims, the plea of exception of a mother's multiple sexual relations with other men (*exceptio plurium concubentium*), and the filiation of children conceived through assisted reproductive technologies. It is concluded that an effort has been made to tailor the new regulations to the gender issues posed by increasingly diverse family situations.

Keywords: filiation, assisted reproductive technologies, child's best interest, family law, gender.

1. INTRODUCCIÓ: REPRODUCCIÓ SEXUAL I ASIMETRIES
DE GÈNERE

El gènere, per contraposició al sexe, permet centrar l'atenció en les diferències que s'identifiquen amb construccions socials que parteixen del sexe biològic. El paper del dret en aquest context és modificar aquestes diferències.²

Pel seu component biològic, el context que envolta la reproducció sexual es caracteritza per l'existència de clares asimetries de gènere.³ A diferència del que succeeix en molts altres àmbits, el major control de la reproducció i del propi cos per part de les dones ha determinat que aquestes asimetries s'hagin manifestat tradicionalment des d'una posició d'avantatge de les dones respecte dels homes. La jurisprudència proporciona exemples de grups de casos en què es manifesten aquestes asimetries, com els d'engany en l'anticoncepció o, en la terminologia anglosaxona més estesa, *birth control fraud*;⁴ els més atípics de relacions sexuals no consentides per part de

2. María CASADO i Albert ROYES (coord.), *Sobre bioètica y género*, Cizur Menor, Thomson Reuters-Civitas, 2012.

3. Aaron T. GOETZ i Todd K. SHACKELFORD, «Sexual conflict in humans: evolutionary consequences of asymmetric parental investment and paternity uncertainty», *Animal Biology*, núm. 59 (2009), p. 449-456.

4. Sally SHELDON, «“Sperm bandits”, birth control fraud and the battle of sexes», *Legal Studies*, vol. 21, núm. 3 (2001), p. 460-480. Els tribunals nord-americans impedeixen a l'home que consentí les relacions sexuals sota la creença fonamentada que la dona prenia anticonceptius orals, oposar-se després a la paternitat resultant i reclamar els presumptes danys patits com a conseqüència de l'engany. Així, en el cas *Wallis vs. Smith* (22 P.3d 682 [N. M. Ct. App. 2001]), el Tribunal d'Apel·lacions de Nou Mèxic confirmà la sentència desestimatòria de la indemnització pels danys derivats de la paternitat indesitjada basant-se en la responsabilitat objectiva predicable del pagament de les pensions als fills menors d'edat. Tot i que a Espanya no hi ha constància d'accions similars, el cas resolt per la Sentència de l'Audiència Provincial (SAP) de Palència de 30 de gener de 2008 (JUR 2008\318329) es refereix *obiter dicta* a la mateixa qüestió: «[...] como

l'home, que tenen com a resultat un naixement;⁵ o els d'ocultació de la paternitat biològica al marit, que ja han donat lloc a diverses accions de responsabilitat civil extracontractual.⁶

Pel que fa a la maternitat, la relació mare-fill és directa, immediata i de fàcil determinació (biològicament i jurídica). La relació pare-fill és, en canvi, mediata, indirecta i tinguda (i coneguda) per conducte de la mare, i clarament només a través d'aquesta pot quedar determinada la paternitat. Per tant, així com la determinació legal de la maternitat es redueix substancialment a la constatació de fets concrets i, en general, fàcilment demostrables, la determinació de la paternitat necessita instruments jurídics (presumpcions legals o de fet) vinculats a la medietesa de la relació inicial amb la mare i a la incertesa d'aquesta generació.⁷ Aquesta realitat jurídica diferent determina, en l'ordre jurídic i en la fonamental oposició maternitat-paternitat, una oposició paral·lela entre el fet natural i l'instrument lògic formal, que s'ha expressat històricament a partir de criteris diferents de determinació de la filiació (art. 235-3 del Codi civil de Catalunya [CCCat]) o de requisits de capacitat diversos (art. 235-11.1 CCCat) que, per la seva base biològica, queden fora de l'abast del present treball.

Les asimetries de gènere en el context de la reproducció s'observen també en l'àmbit particular de l'exercici de les accions per a reclamar o impugnar la filiació. Tradicionalment, en aquest context aquestes asimetries havien perjudicat les dones, que eren les que reclamaven la paternitat als homes. En els darrers anys, però, aquesta tendència està canviant, atès que es constata una «proliferació» d'accions de reclamació de la paternitat exercides pels homes, fet que s'explica per un possible canvi de les actituds masculines envers la paternitat i per aspectes més pragmàtics com ara

cuando en el presente caso sucede la relación sexual se mantiene de forma consciente, con conciencia además de que no se está utilizando ningún método anticonceptivo externo, por más que en su mente no esté el deseo de engendrar descendencia, no puede desconocer cuales son las consecuencias del acto que realiza y tal posibilidad, a pesar de lo cual mantiene relaciones sexuales [...]» (fonament jurídic [FJ] 3r). L'Audiència reforça la seva posició a partir del recurs al principi *favor filii*.

5. Comprendria, entre altres casos, els de relacions sexuals entre una dona i un menor que no té l'edat per a consentir-les i els d'«apropiació indeguda» d'esperma per part de la dona. Vegeu una anàlisi d'aquests casos als Estats Units (EUA), amb especial atenció a l'obligació de pagar prestacions alimentàries als fills que neixen d'aquestes relacions, a Michael J. HIGDON, «Fatherhood by conscription: non-consensual insemination and the duty of child support», *University of Tennessee Legal Studies, research paper* núm. 139 (2011), p. 1-42.

6. En relació amb els EUA, vegeu Leslie CANNOLD, «Who's the father? Rethinking the moral "crime" of "paternity fraud"», *Women's Studies International Forum*, vol. 31 (2008), p. 249-256. En relació amb la jurisprudència dels tribunals espanyols, vegeu els meus treballs «Remedios jurídicos ante la falsa atribución de la paternidad», *Derecho Privado y Constitución*, núm. 25 (2011), p. 11-56, i «Daño moral en las relaciones familiares», a Fernando GÓMEZ POMAR i Ignacio MARIN GARCÍA (dir.), *El daño moral y su cuantificación*, Barcelona, Bosch, 2015, p. 541-547.

7. Francisco RIVERO HERNÁNDEZ, «Comentari a l'art. 87 CF», a Joan EGEA i FERNÁNDEZ i Josep FERRER i RIBA (dir.) *et al.*, *Comentarios al Codi de família, a la Llei d'unions estables de parella i a la Llei de situacions convivencials d'ajuda mútua*, Madrid, Tecnos, 2000, p. 416-417.

l'aprovació de legislació sobre pensions d'aliments als menors i la generalització de les proves d'ADN.⁸

En matèria de maternitat i filiació, per tant, la subordinació tradicional de la dona respecte de l'home no sempre es compleix. La voluntat de procrear pot estar tan lligada a la voluntat femenina que podem afirmar que una dona «té el poder de fer o desfer un pare».⁹ Aquest poder és encara més evident a partir de les possibilitats que ofereixen les tècniques de reproducció assistida (en endavant, TRA). Si bé en ordenaments com el nostre aquestes tècniques possibiliten que una dona pugui decidir si vol tenir fills sense parella i quan fer-ho, no es pot oblidar que la dona sempre n'és la receptora. Durant els anys vuitanta, coincidint amb la generalització i el desenvolupament d'aquestes tècniques, es va començar a constatar la manca d'un punt de vista comú sobre les seves implicacions per a les dones. En línies generals, els diferents posicionaments es poden dividir entre els que conceben les TRA com un instrument que atorga més poder a les dones i els que les consideren una nova forma de control sobre elles.¹⁰

A partir d'aquestes constatacions, el treball se centra en la filiació per naturalesa, que en el nostre ordenament comprèn la filiació derivada del recurs a la reproducció assistida.¹¹

8. Sally SHELDON, «Reproductive technologies and the legal determination of fatherhood», *Feminist Legal Studies*, vol. 13 (2005), p. 355-356.

9. Ángel SÁNCHEZ HERNÁNDEZ, «La feminización del derecho privado y las técnicas de reproducción asistida», a María Paz GARCÍA RUBIO i M. del Rosario VALPUESTA FERNÁNDEZ (dir.) *et al.*, *El levantamiento del velo: Las mujeres en el derecho privado*, València, Tirant lo Blanch, 2011, p. 684.

10. En relació amb aquesta dicotomia, vegeu Mary BECKER *et al.*, *Cases and materials on feminist jurisprudence. Taking women seriously*, 3a ed., St. Paul (Minnesota), Thomson-West, 2007, p. 516 i seg. A Espanya, vegeu Itziar ALKORTA IDIAKEZ, *Regulación jurídica de la medicina reproductiva: Derecho español y comparado*, Pamplona, Thomson-Aranzadi, 2003, p. 77 i seg.; i Encarnación FERNÁNDEZ RUIZ-GÁLVEZ, «Mujeres y técnicas de reproducción artificial ¿Autonomía o sujeción?», a Jesús BALLESTEROS (coord.), *La humanidad in vitro*, Granada, Comares, 2002, p. 159 i seg.

11. En aquest sentit, l'art. 235-1 CCCat estableix que «[l]a filiació pot tenir lloc per naturalesa o per adopció», i la filiació derivada de la fecundació assistida es desenvolupa en la secció relativa a la filiació per naturalesa (art. 235-3 a 235-29 CCCat). El CCCat segueix la línia del derogat CF, que al seu torn declarava en el preàmbul que optava per mantenir el precepte per respecte als principis rectors de la Llei de família (LF). Ara bé, la proximitat de la filiació que pot resultar de l'accés a TRA i la filiació adoptiva porta a configurar la primera com una categoria intermèdia o, fins i tot, com una tercera forma de filiació. Vegeu-ho a Francisco RIVERO HERNÁNDEZ, «La investigación de la mera relación biológica en la filiación derivada de la fecundación artificial», a Francisco RIVERO HERNÁNDEZ, *La filiación a finales del siglo XX: Problemática planteada por los avances científicos en materia de reproducción humana (II Congreso Mundial Vasco)*, Madrid, Trivium, 1988. De tota manera, són excepcionals les normes que, com el Codi civil del Quebec, regulen separadament les tres formes de filiació.

2. FILIACIÓ PER NATURALESA

2.1. ACCIONS DE FILIACIÓ, POSSIBLES CONFLICTES D'INTERESSOS I INTERÈS SUPERIOR DEL MENOR

La filiació per naturalesa és la que s'associa a la genètica, raó per la qual la llei considera, en principi, que el pare o la mare és el progenitor o la progenitora del fill, sens perjudici que per qualsevol raó no ho sigui en realitat. Ara bé, el dret ignora aquest desacord fins que la filiació queda determinada judicialment.¹²

En molts dels plets de filiació exercits en nom d'un fill menor d'edat, tant si són de reclamació com si són d'impugnació, és la dona, com a mare, qui actua en representació del menor. Ara bé, cada cop en més casos és discutible que l'interès de la mare que actua en representació del menor coincideixi efectivament amb l'interès d'aquest darrer, que el llibre segon del CCCat erigeix en principi inspirador de qualsevol decisió que l'afecti (art. 211-6.1 CCCat). La qüestió, que presenta clares repercussions des del punt de vista del gènere, ha estat resolta de manera positiva pel legislador, que per primer cop ha previst la figura del defensor judicial en matèria de filiació (art. 235-16.3 CCCat).

La qüestió de quan un menor necessita representació legal independent de la dels seus progenitors ha estat molt debatuda, atès que tant en els plets de filiació com en els de guarda s'observa que els interessos dels adults no sempre coincideixen amb els dels menors.¹³ Així, en alguns casos la mare, per raons que no tenen res a veure amb l'interès del menor, sinó més aviat amb la voluntat de trencar tot vincle amb el pare un cop finalitzada la relació afectiva, o per motivacions de caire més aviat emocional, pretén deixar sense efecte la paternitat, fins i tot sabent que qui consta com a pare legal és el pare biològic i renunciant a una eventual prestació econòmica a favor del menor. Aquest darrer, però, pot tenir un interès clar a preservar aquesta relació, ja sigui o no basada en un fet biològic. Així mateix, hi ha casos en què la probabilitat que un altre home sigui declarat pare és del tot irrisòria, amb la qual cosa el nen pot quedar sense pare, referència que pot entendre's en sentit ampli o no, i aleshores el pare queda tan sols com a mer alimentant. Aquesta conseqüència pot ser especialment greu quan s'ha establert un vincle afectiu entre el menor i l'home que consta com a pare d'aquest. En aquestes circumstàncies, la possibilitat de nomenar un defensor judicial en el procediment s'ha de veure amb bons ulls.

Vistes aquestes situacions de possible conflicte d'interessos, la modificació del precepte del llibre segon relatiu a l'acumulació d'accions (art. 235-22 CCCat), que ara només permet que prosperi autònomament l'acció d'impugnació, però no la de

12. FRANCISCO RIVERO HERNÁNDEZ, «Comentari a l'art. 87 CF», p. 419.

13. JANE C. MURPHY i CH. WYRON LEVIN, «When daddy wants out: the issue of paternity», *The Maryland Bar Journal*, vol. 23, núm. 2 (2000), p. 12.

reclamació, quan la primera no ha caducat i qui l'exerceix té legitimació per a fer-ho, és un altre aspecte positiu que cal destacar de la regulació de la filiació en el llibre segon. La redacció tradicional del precepte, que subordinava únicament el règim de l'acció d'impugnació al de la preferent acció de reclamació, possibilitava que en casos límit prosperés la impugnació de la filiació sense que ho fes la reclamació. La modificació evitarà casos amb un desenllaç tan qüestionable com el resultat per la Sentència de l'Audiència Provincial (SAP) de Barcelona de 28 de gener de 2009 (JUR 2009/129094).¹⁴

En el cas, durant els primers mesos d'embaràs l'actora inicià una relació afectiva amb un home que, a partir del que es coneix com un «reconeixement de complaença» permès aleshores per l'art. 93 a) i b) del derogat Codi de Família de 1998 [actual art. 235-19.1a i b CCCat], assumí legalment la paternitat del menor just després del seu naixement, conscient que el pare biològic era un altre. La parella visqué cinc anys, durant els quals el company de la mare i pare legal actuà com a tal en tots els àmbits de la vida del menor. Un cop sobrevinguda la crisi de parella, i després d'un dilatat conflicte judicial sobre el règim de visites, la mare acumulà les accions de filiació, en els termes que aleshores permetia l'art. 105 CF, impugnant la paternitat del pare legal i reclamant la paternitat al presumpte pare biològic. En sotmetre's l'acció d'impugnació al règim de la preferent acció de reclamació, que legitima el fill o, en el seu cas, el seu representant legal «durant tota la seva vida», i en aplanar-se el pare legal, en apel·lació, a la pràctica de les proves biològiques, l'acció d'impugnació acabà prosperant malgrat haver caducat. Ara bé, la negativa del presumpte pare biològic a realitzar-se les proves d'ADN, valorada en conjunció amb els indicis contradictoris que obraven en el procés, impedí que prosperés l'acció de reclamació, amb la qual cosa la paternitat del menor va quedar indeterminada. La solució, malgrat alinear-se amb la veritat biològica, no s'identifica necessàriament amb l'interès superior del menor.

En darrer terme, la reforma introduïda per l'article 235-22 CCCat, atès que subordina l'èxit de l'acció d'impugnació al de la principal de reclamació, llevat que l'actora estigui legitimada per a exercir l'acció d'impugnació i aquesta no hagi caducat, planteja la difícil qüestió si és més beneficiós per al menor tenir en tot cas la paternitat determinada, que pot coincidir o no amb la biològica. L'opció adoptada és raonable si tenim en compte que en els plets de filiació el fi últim ha de ser garantir l'interès del menor en el cas concret, que es pot identificar amb l'assegurament d'una estabilitat, potser tan sols econòmica, mentre no assoleixi la majoria d'edat, moment a partir del qual podrà exercir l'acció d'impugnació per tal de fer prevaler la veritat biològica (art. 235-25 i 235-26.2 CCCat).

14. Vegeu una anàlisi detallada del cas i les seves implicacions en el meu treball «Verdad biológica e interés del menor en los pleitos sobre filiación», *Derecho de Familia*, núm. 54 (2012), p. 172-174.

El principal problema que planteja determinar si el representant legal del menor actua efectivament en interès d'aquest darrer és la prova de l'*animus*. En els plets de filiació aquest ànim es pot inferir quan l'actora assumí en el seu moment que un home diferent del pare biològic reconegués la paternitat no matrimonial, o bé quan no va qüestionar el joc de la presumpció de paternitat matrimonial, que sabia que no es corresponia amb la veritat biològica, i, un cop sobrevinguda la crisi de parella, pretén impugnar aquella filiació. La Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya (STSJC) de 22 de desembre de 2008 (JUR 2009/295671) resol un cas en què, en el context de la filiació derivada del recurs a la reproducció assistida consentida per la parella de la mare, un cop finalitzada la relació i precisament quan l'home reclamava extrajudicialment drets de visita respecte del menor, la mare exercí una acció d'impugnació de la paternitat, emparada en un defecte de forma del consentiment. El TSJC va ser taxatiu: «[...] La seguretat jurídica i l'interès del menor no poden trobar-se a l'atzar de les relacions afectives dels pares [...]» (fonament jurídic [FJ] 11è).¹⁵

Pel que fa al termini per a l'exercici de les accions de filiació, el legislador català manté el període de caducitat de dos anys en relació amb l'acció d'impugnació,¹⁶ cosa que es veu com un reforç de les relacions basades en la genètica, per sobre de les basades en l'aparença o en la voluntat privada, la qual cosa simplifica els principis del sistema de filiació.¹⁷ Amb lleugeres variacions, aquestes limitacions temporals són comunes a molts ordenaments del nostre entorn. Es tracta d'una opció de política legislativa que el Tribunal Europeu de Drets Humans (TEDH) ha reiterat nombroses vegades que entra dintre del marge d'apreciació dels estats (entre els casos més recents vegeu, respectivament, els FJ 78 i 75 de la sentència del cas Kautzor i Ahrens *versus* Alemanya, dictada el 22 de març de 2012).

L'única excepció del termini de caducitat de dos anys per a l'exercici de l'acció d'impugnació es dona quan el que s'impugna no és la filiació, sinó el seu reconeixement fet en frau de llei (art. 235-27.4 CCCat). El legislador ha introduït una novetat rellevant en aquest punt, ja que distingeix aquesta acció, a la qual correspon el règim jurídic de l'acció de nul·litat, de l'acció d'impugnació del reconeixement de la paternitat fet sense capacitat o per error, violència, intimidació o dol. Mentre que l'acció d'impugnació del reconeixement fet en frau de llei no està subjecta a cap termini i pot ésser exercida pel ministeri fiscal o per qualsevol altra persona amb un interès directe i legítim, en els altres casos l'acció caduca en el termini de dos anys des de l'assoliment

15. Vegeu FRANCISCO RIVERO HERNÁNDEZ, «Defecte formal del consentiment del convivent no casat per a la fecundació assistida i acció d'impugnació de paternitat (Comentari a la Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya 44/2008, de 22 de desembre)», *Revista Catalana de Dret Privat*, vol. 11 (2010), p. 225-243.

16. En aquest sentit, vegeu els derogats art. 106-110 CF i els vigents art. 235-23 a 235-27, ap. 1r, 2n i 3r, CCCat.

17. Josep FERRER RIBA, «Paternidad genética y paz familiar: los límites a la impugnación y a la reclamación de la paternidad», *Revista Jurídica de Catalunya*, núm. 3 (2006), p. 109-136 i p. 756.

de la majoria d'edat o la recuperació de la plena capacitat (en el cas d'error o de vici, des de l'atorgament del reconeixement fet amb error o des que cessa el vici, respectivament) i la legitimació correspon a qui ha atorgat el reconeixement i als seus representants legals (ap. 1-3 art. 235-27 CCCat). La principal novetat introduïda en aquest punt pel legislador català, consistent a atribuir un règim jurídic propi a l'acció d'impugnació del reconeixement fet en frau de llei, s'ha de veure amb bons ulls, atès que pretén identificar filiació legal amb filiació genètica i garantir al seu torn el respecte per l'interès del menor, que s'identifica amb l'estabilitat del seu estat civil i la seva indisposabilitat per actes discrecionals d'aquells que consten com els seus progenitors legals. En darrer terme, la reforma fa palès que la via idònia per a reconèixer un menor que se sap del cert que no és el fill biològic és l'adopció, que es caracteritza per la irrevocabilitat del vincle (art. 235-51.1 CCCat). L'article 235-27.4 CCCat, malgrat que no estableix un termini de caducitat, impedeix l'exercici de l'acció de nul·litat a qui reconeix la paternitat sabent que no és el pare biològic o a la mare que tolera aquest comportament, atès que cap dels dos no té un «interès directe i legítim». Aquests subjectes haurien de recórrer, si escau, a l'acció d'impugnació de la filiació, que, com ja hem vist, està subjecta a un termini de caducitat de dos anys.

2.2. RELACIONS SEXUALS DE LA MARE AMB ALTRES HOMES

L'article 235-18 CCCat manté l'anomenada *exceptio plurium concubentium*, introduïda per primer cop en l'ordenament català per l'article 16 de la Llei 7/1991, de 27 d'abril, de filiacions. En termes similars als del derogat article 101 del Codi de família (1998), en coherència amb els principis de veritat biològica i lliure investigació de la filiació que inspiren la regulació catalana en aquesta matèria, el nou precepte disposa que «[l]a prova de les relacions sexuals de la mare amb un home diferent del demandat durant el període legal de concepció no és suficient per a destruir les presumpcions de paternitat».

El llibre segon afegeix dos matisos que perfeccionen tècnicament l'excepció. La novetat més rellevant radica en la introducció d'un nou apartat segons el qual, en cas d'al·legació de l'excepció per part del demandat, que s'ha de portar a terme en la fase de contestació a la demanda, es pot cridar al procés, a petició de la part legitimada per a reclamar la paternitat, el tercer que presumptament va mantenir relacions sexuals amb la mare perquè també hi intervingui en qualitat de demandat. La previsió expressa de la crida al procés d'aquest tercer mereix una valoració positiva, atès que no es podria declarar la seva paternitat, per molt probable que fos, si no ha estat part processal demandada en el judici. En segon lloc, en el tercer apartat del precepte, que permet declarar pare aquell dels demandats la paternitat del qual resulti més versemblant, el legislador ha eliminat l'incís segons el qual «si la probabilitat de paternitat entre els possibles pares és semblant, no se'n pot declarar la paternitat de cap». Des

del punt de vista formal, la supressió d'aquest incís sembla més respectuosa amb l'interès del menor identificat —com s'ha dit abans— amb una certa garantia d'estabilitat. Des del punt de vista substantiu, la supressió no té cap rellevància, ja que si les proves de paternitat que es poden realitzar a l'empara de l'article 235-15.2 CCCat no són concloents, la conseqüència lògica del procés serà la no declaració de paternitat.

Un cop més, l'incís troba el seu fonament en el principi de veritat biològica que inspira el legislador català en matèria de filiació. Si bé en determinades circumstàncies aquest principi pot conduir que el menor quedi sense una filiació determinada, res no impedeix que aquesta es declari amb posterioritat.¹⁸

Segons la meua opinió, l'excepció de relacions sexuals de la mare amb altres homes no representa cap estigma social com a dona promíscua sexualment. Es tracta d'una excepció que no és estranya en altres ordenaments, per més que sí que ho sigui en el Codi civil espanyol (CC), que simplement vol garantir la seguretat jurídica. En aquest sentit, no constitueix una excepció general que es pugui al·legar durant el procés pel mer fet que la mare mantingués relacions sexuals o cohabités amb tercers indeterminats en nombre indefinit durant el període de la concepció,¹⁹ sinó que tan sols posa novament de manifest l'evidència del major control de la reproducció sexual per part de la dona. Les raons biològiques que expliquen aquest fet impedeixen que la disposició rebi una valoració negativa des del punt de vista de gènere, i més si tenim en compte que, d'acord amb la normativa processal, la càrrega de la prova de les relacions sexuals de la mare amb una persona diferent del demandat correspon al mateix demandat que invoca l'excepció (art. 217 LEC).

2.3. LA FILIACIÓ DERIVADA DEL RECURS A LA REPRODUCCIÓ ASSISTIDA

2.3.1. *La dona com a receptora de les tècniques de reproducció assistida*

En la filiació derivada del recurs a les TRA, les implicacions de gènere associades a la filiació per naturalesa són encara més evidents. El fet que la receptora de les tècni-

18. També s'ha afirmat que l'incís fa referència a un supòsit hipotètic. Segons FRANCISCO RIVERO HERNÁNDEZ, *Las acciones de filiación en el Código de familia catalán*, Barcelona, Atelier, 2001, p. 180-181, en relació amb el derogat art. 101.2 CF, equivalent a l'incís mencionat, aquesta «probabilitat semblant» només es donarà quan els demandats siguin germans i, a més, amb herència genètica pràcticament idèntica, com també en cas de «conflicte negatiu de paternitats», quan de les proves practicades resulti que cap dels demandats és progenitor. Ara bé, si l'excepció s'invoca pel demandat en un procediment de reclamació de la paternitat, el supòsit no resulta tan hipotètic; això és el que podria passar si el primer demandat i els portats posteriorment al procés es neguessin a la pràctica de les proves biològiques i, a partir de la lectura de l'art. 767.4 LEC en sentit contrari, no hi hagués indicis suficients per a declarar la paternitat de cap d'ells.

19. FRANCISCO RIVERO HERNÁNDEZ, *Las acciones de filiación*, p. 173-174.

ques hagi de ser sempre, per raons biològiques, una dona, condiona l'aplicació d'aquestes i les conseqüències que poden resultar-ne en matèria de filiació.

D'acord amb l'article 6.1 de la Llei 14/2006, de 26 de maig, sobre tècniques de reproducció humana assistida (en endavant, LTRHA), precepte relatiu a les usuàries de les tècniques que és aplicable a Catalunya per raons competencials (vegeu-ne la disposició final [DF] 1a), tota dona major de divuit anys i amb plena capacitat d'obrar pot ser receptora o usuària de les tècniques regulades en aquesta Llei sempre que hagi prestat el consentiment escrit a la seva utilització de manera lliure, conscient i expressa. El precepte també estableix que la dona podrà ser usuària o receptora de les TRA regulades en aquesta Llei *amb independència del seu estat civil i orientació sexual*.

Junt amb l'article 10.2 LTRHA, que estableix que la filiació materna és determinada pel fet del part, el precepte anterior impedeix que, més enllà del recurs a l'adopció, en l'ordenament espanyol pugui constar la doble paternitat a favor de dos homes. Raons biològiques permeten afirmar, per tant, que la LTRHA exclou, però no necessàriament discrimina, l'home sol o les parelles de dos homes de l'accés a les TRA, atès que sempre necessitaran una dona que aporti l'òvul i gestí, i, de moment, en l'ordenament jurídic espanyol, el contracte pel qual s'acorda la gestació de substitució és nul de ple dret (art. 10.1 LTRHA). L'equiparació amb les parelles de dues dones (art. 7.3 LTRHA i 235-8.1 i 235-13.1 CCCat) per considerar discriminatori que una parella de dos homes que recorre a la maternitat subrogada no pugui veure declarada la seva doble filiació paterna respecte del nen o els nens que puguin néixer és, com a mínim, controvertida, ja que per raons biològiques les parelles de dues dones no necessiten recórrer a una tercera dona que porti a terme la gestació. Com que la diferència té una base biològica, en principi està justificat el tracte desigual que comporta la prohibició de l'article 10.1 LTRHA per a les parelles de dos homes. No obstant això, aquesta conclusió no prejutja l'oportunitat d'una reforma legislativa —al meu parer, del tot necessària— del precepte.²⁰

En allò que transcendeix l'àmbit de la determinació de la filiació i afecta els aspectes sanitaris o les bases de les obligacions contractuals, l'atorgament eventual d'efectes legals als anomenats contractes de gestació de substitució o maternitat sub-

20. Mentre aquesta reforma no es produeix, la Direcció General dels Registres i del Notariat, per mitjà de la Instrucció de 5 d'octubre de 2010 (*Boletín Oficial del Estado*, núm. 243 [7.10.2010]), ha admès la inscripció de la filiació que pugui resultar de l'accés, per part de ciutadans espanyols, a la maternitat subrogada a l'estranger i duta a terme complint una sèrie de condicions. Vegeu una anàlisi de la situació a Espanya, a partir de les noves opcions que ofereix el mal anomenat *turisme reproductiu*, en els meus treballs «La filiació derivada de reproducció assistida: voluntat y biología», *Anuario de Derecho Civil*, fasc. 1 (2012), p. 5-61, i *Consentimiento a la reproducción asistida: Crisis de pareja y disposición de embriones*, Barcelona, Atelier, 2011, p. 120-125. Vegeu una anàlisi més general de la qüestió en els treballs recents de Katarina TRIMMINGS i Paul BEAUMONT (ed.), *International surrogacy arrangements*, Oxford, Hart, 2013, i Eleonora LAMM, *Gestación por sustitución: Ni maternidad subrogada ni alquiler de vientres*, Barcelona, UB, 2013.

rogada, per raons competencials correspon al legislador estatal. Ara bé, la DF 1a de la LTRHA situa dins l'àmbit de les competències autonòmiques en matèria de dret civil (art. 149.1.8 de la Constitució espanyola) els seus articles 7, 8, 9 i 10, cosa que permet al legislador català regular els efectes de la filiació que puguin derivar de l'accés a aquests contractes, en cas que siguin considerats vàlids.

2.3.2. *Novetats en la legislació catalana*

A Catalunya, l'home o la dona pot consentir en un document sanitari o en un document públic a l'aplicació de TRA a la mare, com es desprèn de l'al·lusió al «document estès davant d'un centre autoritzat o en document públic» de l'article 235-8.1 CCCat, en relació amb el «cònjuge» de la mare, i, per remissió a l'anterior, de l'article 235-13.1 CCCat, en relació amb «l'home o la dona» no casat amb la mare. La reforma fou esglaonada. Quan era vigent el Codi de família (CF) anterior, el legislador aprofità l'aprovació de la nova legislació successòria per a introduir una modificació en els articles relatius a la filiació derivada de l'accés a TRA. Així, la DF tercera del llibre quart del CCCat substituï la referència al «consentiment exprés del *marit*» que feia el derogat article 92.1 CF, per la referència més neutra al «consentiment exprés del *cònjuge*». En la mateixa línia, en relació amb les parelles no casades, l'antic article 97.1 CF abandonà la referència a «l'home» per a deixar pas a «l'home» o «la dona». Després de l'entrada en vigor del llibre segon del CCCat, aquests canvis s'han consolidat en els esmentats articles 235-8.1 i 235-13.1 CCCat.

En relació amb les parelles homosexuals de dues dones, casades o no, la reforma legitima una situació de fet i, en darrer terme, repercuteix en interès del menor, qui fins fa poc només podia tenir una mare legal i una mare *de facto*. Aquesta darrera, malgrat que fos la parella de la mare legal, que hagués participat del projecte parental del naixement del menor (fins i tot amb l'aportació dels propis òvuls en el procés de reproducció assistida) i que n'hagués tingut cura des del seu naixement, no podia constar com a mare a l'efecte legal.

L'extensió de les regles en matèria de filiació a les parelles homosexuals posa en relleu les dificultats per a adaptar la realitat biològica a la ficció jurídica derivada de la impossibilitat de procreació natural entre persones homosexuals. En aquest punt, la terminologia que empra el llibre segon del CCCat mereix una valoració positiva, atès que fa seves les reformes legislatives que s'han portat a terme a Catalunya en els darrers anys a partir de la constatació de l'existència de noves i diverses realitats familiars. En aquest sentit, el preàmbul del CCCat destaca la tasca d'harmonització portada a terme, que «permet assolir més neutralitat en el llenguatge en termes de gènere».

L'opció del llibre segon es contraposa amb la línia encara restrictiva que manté la LTRHA a partir de la introducció d'un apartat tercer en l'article 7 de la Llei 3/2007, que limita l'accés a les TRA a les parelles *casades* de dues dones, les

úniques respecte de les quals pot constar la doble filiació materna derivada del recurs a les TRA.²¹

En darrer terme, l'opció del legislador català és coherent amb el major pes que aquest ha anat atorgant a l'element volitiu en la constitució de noves famílies, cosa que resulta especialment visible en el context de la filiació derivada del recurs a la reproducció assistida. Malgrat això, en algun punt té sentit que encara prevalgui l'element genètic, com demostra la novetat introduïda en l'article 235-28.2 CCCat que impedeix que prosperi la impugnació de la filiació per qui és pare biològic, encara que no hagués consentit a la reproducció assistida en els termes dels mencionats articles 235-8.1 i 235-13.1 CCCat.

2.3.3. *El consentiment com a títol de determinació de la filiació i el rebuig d'una presumpció de maternitat matrimonial*

Segons el preàmbul del CCCat, «la maternitat derivada del mer consentiment per a la procreació assistida de la seva esposa o companya no és una maternitat biològica, per naturalesa, sinó una relació jurídica purament legal. *Tanmateix, això no és cap novetat en l'ordenament jurídic català.* Es dona en la paternitat de l'home, casat o no, que presta el consentiment per a la procreació assistida de la seva esposa o parella estable. Per aquest motiu, s'ha cregut oportú no incorporar una nova categoria jurídica per a aquest tipus de filiació i s'ha optat per assimilar-la, quant al tractament legal, a la paternitat de l'home que consent la fecundació assistida, *atès que en ambdues el títol d'atribució és el consentiment, no pas la relació biològica.* Com que la possibilitat que la maternitat de l'esposa o companya que consent la fecundació assistida de la que serà la mare biològica es determini directament afecta els mitjans de determinació de la filiació, ha calgut afegir el consentiment per a la procreació assistida a la llista de títols d'atribució de la filiació».

En aquesta línia, l'article 235-3 CCCat, en matèria de disposicions generals per a la determinació de la filiació per naturalesa, afegeix el consentiment a la fecundació assistida de la dona com a nou títol de la determinació de la filiació en relació amb el pare i la mare. La inclusió, que és una novetat a l'Estat espanyol,²² permet superar la idea de la filiació única, associada a la determinació de la maternitat pel fet del part (art. 10.2 LTRHA), i estendre-la a la dona casada o no amb la mare, amb qui aquesta accedeix a les TRA. L'opció del consentiment com a títol per a la determinació de la filiació s'emmarca en la línia seguida en els últims anys en diversos països europeus,

21. Vegeu una crítica del precepte, a partir de dos casos recents resolts pel Tribunal Suprem, en el meu treball «La filiació derivada de reproducció assistida», p. 9-30.

22. Reforma valorada i alhora reivindicada per al Codi civil a Rafael VERDERA SERVER, «La filiació en el dret català: de la Compilació al Codi civil», *Revista Jurídica de Catalunya*, núm. 4 (2010), p. 1054.

estats nord-americans i regions com el Quebec, que han assistit a una sèrie de reformes importants en el context de la filiació derivades del recurs a les TRA. La majoria d'aquests ordenaments parteixen de la primacia del consentiment com a títol de determinació de la filiació i de la irrellevància de la contribució genètica en aquest context.²³

El manteniment de la màxima que la maternitat es determina pel fet del part (*mater semper certa est*), comuna a la majoria d'ordenaments del nostre entorn, implica que a Catalunya una dona no pot donar a llum i rebutjar la maternitat com a mínim fins sis setmanes després del part, que és el període requerit legalment perquè la mare biològica pugui assentir a l'adopció (art. 235-41.2 CCCat). Junt amb aquesta regla tradicional, que es manté, la inclusió del consentiment com a títol de determinació de la filiació permet qüestionar, com ja havia qüestionat l'admissió de l'adopció conjunta per parelles del mateix sexe el 2005, la construcció social de la maternitat única i de la família nuclear.²⁴

Si bé des del punt de vista del gènere el manteniment i l'abast de la presumpció de paternitat matrimonial no és un tema pacífic,²⁵ el legislador català no l'ha qüestionada i l'ha mantinguda en la seva formulació tradicional (art. 235-5.1 CCCat). En conseqüència, tot i la demanda de determinats grups de pressió, la presumpció no s'ha estès a la determinació de la doble filiació materna derivada del recurs a les TRA. L'opció en aquest cas ha estat, com ja s'ha posat en relleu, el consentiment com a nou títol de determinació de la filiació.

El joc de la presumpció de paternitat matrimonial que opera en la majoria dels ordenaments del nostre entorn sociocultural²⁶ es fonamenta en la seva proximitat

23. Respecte a aquesta qüestió, vegeu Julie SHAPIRO, «Changing ways: new technologies and the devaluation of the genetic connection to children», a Mavis MACLEAN (ed.), *Family law and family values*, Oxford i Portland, Hart, 2005, p. 83-86 i 92-94, i Julie SHAPIRO, «A lesbian centered critique of "genetic parenthood"», *Journal of Gender, Race & Justice*, vol. 9 (2006), p. 591-612.

24. Maternitat única i família nuclear basades en evidència empírica que permet afirmar que l'interès del menor és compatible amb més d'una figura materna. Vegeu Alison DIDUCK i Felicity KANAGAS, *Family law, gender and the state: text, cases and materials*, 2a ed., Oxford, Hart, 2006, p. 120-122.

25. En contra, vegeu Alison DIDUCK i Felicity KANAGAS, *Family law, gender and the state*, p. 154. En l'àmbit jurisprudencial, vegeu també el cas recent «In the Matter of the Parentage of a Child by T. J. S. and A. L. S.», resolt pel Tribunal Suprem de Nova Jersey el 24 d'octubre de 2012, en què precisament una parella comitent que havia recorregut a una mare subrogada a qui van ser implantats els embrions creats amb esperma del marit i òvuls de donant, al·legava que la disposició de l'estat de Nova Jersey per la qual l'home infèrtil casat amb la dona que és inseminada és declarat pare legal per efecte de la presumpció de paternitat matrimonial, és contrària a la clàusula constitucional de la protecció igualitària (*equal protection*), ja que no permet reconèixer la dona infèrtil casada amb el pare biològic com la mare legal del nen que pugui néixer d'una mare subrogada. Ara bé, el Tribunal Suprem de l'estat desestimà la demanda, ja que, més enllà del recurs a l'adopció, la llei no permet aquest mateix tracte ateses les diferències reproductives i biològiques inherents a la condició femenina i a la masculina.

26. Vegeu, entre d'altres, els art. 116 CC espanyol, 1834 CC portuguès, 232 CC italià i 313 CC belga.

amb la família natural, que permet justificar la «mentida jurídica» o «ficcio tolerada» que constitueix la filiació derivada del recurs a la fecundació heteròloga.²⁷ La presumpció, per tant, no sempre es basa en qui és efectivament pare, sinó en qui té més probabilitats de ser-ne.²⁸ Tradicionalment aquesta probabilitat ha recaigut en el cònjuge de la mare, encara que alguns ordenaments també permeten que la presumpció operi respecte de l'home que conviu amb la mare.²⁹ En qualsevol cas, es tracta d'una probabilitat basada en una constatació social (l'estatus de la parella) que no té necessàriament una base biològica, encara que en les parelles heterosexuales sabem que aquesta base pot existir.³⁰

Si bé en la determinació de la filiació respecte de dues dones opera la mateixa «ficcio jurídica» que en l'atribució de la paternitat derivada d'una fecundació heteròloga en el marc d'una relació heterosexual, en les primeres l'evidència que una tercera persona de sexe contrari ha aportat els seus gàmetes desaconsella, d'entrada, el recurs a presumpcions de filiació, que operen de forma automàtica i només són revocables mitjançant una prova en sentit contrari.³¹ De tota manera, el recurs a un sistema basat exclusivament en el joc de presumpcions de filiació és igualment criticable en el con-

27. Fenella CANNELL, «Concepts of parenthood: the Warnock report, the Gillick debate, and modern myths», *American Ethnologist*, vol. 17, núm. 4 (1990), p. 673. En el mateix sentit, vegeu Susan FRELICH APPLETON, «Presuming women: revisiting the presumption of legitimacy in the same-sex couples era», *Boston University Law Review*, vol. 86 (2006), p. 230.

28. June CARBONE, «The legal definition of parenthood: uncertainty at the core of family identity», *Louisiana Law Review*, vol. 65 (2005), p. 1305.

29. El Consell d'Europa atorgà llibertat als estats membres per a estendre la presumpció a les parelles estables. En aquests casos, la principal dificultat consisteix a provar l'inici i la fi de la convivència: vegeu el comentari del principi 5 del COMMITTEE OF EXPERTS ON FAMILY LAW (CJ-FA), *Report on Principles concerning the establishment and legal consequences of parentage – «The white paper» (as adopted by the CDCJ at its 79th plenary meeting on 11-14 May 2004)*, Estrasburg, 23.10.2006, p. 11. En aquesta línia, l'art. 235-10.1a CCCat, en els mateixos termes del derogat art. 94.1a CF, presumeix que és pare del fill no matrimonial l'home amb qui la mare ha conviscut en el període legal de la concepció. Ara bé, a diferència de la presumpció de paternitat matrimonial (art. 235-5.1 CCCat), la presumpció de l'art. 235-10.1a CCCat només opera en el marc d'una acció judicial de filiació i pot ser destruïda amb tot tipus de proves en el judici corresponent (art. 235-10.2 CCCat).

30. Susan FRELICH APPLETON, «Presuming women», p. 253 i seg.; i Nancy POLIKOFF, «Mother should not have to adopt her own child: parentage laws for children of lesbian couples in the twenty-first century», *Stanford Journal of Civil Rights and Civil Liberties*, vol. 5 (2009), p. 216.

31. El 2003 el Parlament belga rebutjà l'aplicació de la presumpció de paternitat matrimonial de l'art. 315 CC belga als matrimonis homosexuals (art. 143.2), que s'acabaven de legalitzar per la *Loi 13 février 2003 ouvrant le mariage à des personnes de même sexe et modifiant certaines dispositions du Code civil (M.B. 28 février 2003)*. Vegeu Gerd VERSCHULDEN, «Filiation, adoption, autorité parentale et le droit aux relations personnelles en Belgique anno 2007», a Ingeborg SCHWENZER (ed.), *Tensions between legal, biological and social conceptions of parentage*, Antwerpen i Oxford, Intersentia, 2007, p. 57. A Catalunya, amb motiu de la tramitació parlamentària del Projecte de llei del llibre segon del CCCat, l'Associació de Famílies Lesbianes i Gais comparegué per a proposar, també sense èxit, l'ampliació de les presumpcions de paternitat matrimonial i no matrimonial del dret civil català a les parelles de dues dones.

text de l'accés a TRA heteròlogues per parelles heterosexuales, atès que també aquí ens trobem davant d'una autèntica ficció legal. En ambdós casos, la voluntat, formalitzada a través dels consentiments oportuns, és l'únic element que «crea» la filiació del nascut respecte de l'altra part del projecte parental i, per tant, ha de valer com a títol per a la determinació de la filiació.

Així mateix, com que es tracta d'un mecanisme que no necessàriament reflecteix la veritat biològica i que, com a tal, pot amagar la vertadera voluntat de les parts, les presumpcions de filiació, essencialment revocables, poden perjudicar en últim terme l'interès del menor identificat aquí amb l'estabilitat familiar. Això és especialment visible quan, com a conseqüència de la crisi de parella, una de les parts del projecte decideix impugnar la filiació inicialment establerta pel joc de la presumpció. D'altra banda, en estar basades en una relació institucionalitzada, les presumpcions de filiació deixen desprotegits els nascuts en el marc d'un projecte parental de dues persones que no han formalitzat la seva relació, cosa que en darrer terme atorga a aquests menors un estatus de «segona classe».³² Finalment, en les parelles homosexuals les causes de revocació d'aquestes presumpcions exigeixen una reconsideració. La legislació aplicable hauria d'especificar quins han de ser aquests extrems, com, per exemple, la prova que la concepció no va ser el resultat del recurs a les TRA o la inexistència de projecte parental. En tenir per objecte la voluntat del subjecte, aquesta darrera prova resultaria excessivament onerosa.

En conseqüència, en el context de la filiació derivada del recurs a les TRA, l'exigència de consentiments legals específics i uniformes es configura com l'opció que garanteix major seguretat jurídica per a determinar la filiació, a més de tractar-se d'una opció neutra tant des del punt de vista del gènere com del de l'estat civil dels individus. Prestat el consentiment d'acord amb els requisits legals, aquest és irrevocable, de manera que per norma general la filiació resultant esdevé inimpugnable.

En atorgar efectes legals al consentiment expressat en un document estès davant d'un centre autoritzat o en un document públic, el legislador català ha simplificat i homogeneïtzat els requisits de formalització del consentiment, amb independència que es tracti del consentiment a l'aplicació de TRA a una dona casada o no casada, o d'una relació heterosexual o homosexual (art. 235-8.1 i 235-13.1 CCCat). En aquest context, el consentiment es configura com l'element essencial que permet establir la filiació, sense que operi cap presumpció, per la qual cosa, junt amb l'adopció, constitueix el cas més evident de dissociació entre les esferes jurídica i biològica de la filiació en el nostre ordenament. Un cop consentida la filiació en els termes de qualsevol dels dos articles, aquesta resulta inimpugnable. Per tant, amb independència que la parella que accedeixi a la fecundació heteròloga (amb gàmetes de donant) sigui heterosexual o homosexual, el caràcter merament jurídic de la filiació resultant la configura com una institució formal, més pròxima a la filiació adoptiva que a la filiació per naturale-

32. Nancy POLIKOFF, «Mother should not have to adopt her own child», p. 226.

sa. Com en la filiació adoptiva, el fonament últim d'aquesta forma de filiació és la voluntat manifestada a partir dels consentiments requerits legalment, que ara s'han de prestar amb caràcter previ al naixement. Aquesta proximitat amb la filiació adoptiva porta a configurar la filiació derivada del recurs a les TRA com una categoria intermèdia entre la filiació adoptiva i la filiació per naturalesa, o fins i tot com una tercera forma de filiació.

3. CONCLUSIONS

La regulació de la filiació en el llibre segon del CCCat evidencia el major control de la reproducció per part de les dones, que té origen en causes tan inevitables com les biològiques. El legislador català ha sabut canalitzar les diferències existents entre homes i dones en aquest àmbit, a través del manteniment de normes que històricament ja considerava, com ara les que limiten el termini o legitimen per a l'exercici de l'acció d'impugnació, i de la introducció de novetats com ara la previsió específica de la figura del defensor judicial en els plets de filiació.

L'atorgament d'efectes jurídics a l'anomenada *homoparentalitat*, que a Catalunya s'havia iniciat de manera pionera en matèria d'adopció quan era vigent el Codi de família i que el llibre segon del CCCat consolida pel que fa a la filiació derivada de l'accés a TRA, permet afirmar que la nova legislació fa seva «l'heterogeneïtat del fet familiar», el principi pòrtic del títol del llibre relatiu a la família (art. 231-1 CCCat). L'esforç del legislador per a acomodar, en interès del menor, veritat biològica i estabilitat familiar, dos principis en tensió en matèria de filiació, permet afirmar que el llibre segon del CCCat és molt més que un mer esforç terminològic per a adaptar la nova regulació a les qüestions de gènere que plantegen les cada cop més diverses realitats familiars.

TAULA 1
Sentències citades

SENTÈNCIES DEL TRIBUNAL EUROPEU DE DRETS HUMANS		
<i>Cas</i>	<i>Data</i>	<i>Referència</i>
Kautzor <i>vs.</i> Alemanya	22.3.2012	JUR 2012/107696
Ahrens <i>vs.</i> Alemanya	22.3.2012	JUR 2012/107698

SENTÈNCIES DEL TRIBUNAL SUPERIOR DE JUSTÍCIA DE CATALUNYA		
<i>Data</i>	<i>Referència</i>	<i>Magistrat ponent</i>
22.12.2008	JUR 2009/295671	Maria Eugènia Alegret Burgués

SENTÈNCIES D'AUDIÈNCIES PROVINCIALS		
<i>Tribunal i data</i>	<i>Referència</i>	<i>Magistrat ponent</i>
Barcelona, 28.1.2009	JUR 2009/129094	Paulino Rico Rajo
Palència, 30.1.2008	JUR 2008/318329	Mauricio Bugidos San José

SENTÈNCIES DE TRIBUNALS DELS ESTATS UNITS D'AMÈRICA	
<i>Cas</i>	<i>Data / referència</i>
In the Matter of the Parentage of a Child by T. J. S. and A. L. S.	24.10.2012
Wallis vs. Smith	22 P.3d 682 (N. M. Ct. App. 2001)

BIBLIOGRAFIA

- ALKORTA IDIAKEZ, Itziar. *Regulación jurídica de la medicina reproductiva: Derecho español y comparado*. Pamplona: Thomson-Aranzadi, 2003.
- APPLETON, Susan Frelich. «Presuming women: revisiting the presumption of legitimacy in the same-sex couples era». *Boston University Law Review*, vol. 86 (2006), p. 227-294.
- BECKER, Mary [et al.]. *Cases and materials on feminist jurisprudence. Taking women seriously*. 3a. ed. St. Paul (Minnesota): Thomson-West, 2007.
- CANNELL, Fenella. «Concepts of parenthood: the Warnock report, the Gillick debate, and modern myths». *American Ethnologist*, vol. 17, núm. 4 (1990), p. 667-686.
- CANNOLD, Leslie. «Who's the father? Rethinking the moral "crime" of "paternity fraud"». *Women's Studies International Forum*, vol. 31 (2008), p. 249-256.
- CARBONE, June. «The legal definition of parenthood: uncertainty at the core of family identity». *Louisiana Law Review*, vol. 65 (2005), p. 1295 i seg.
- CASADO, María; ROYES, Albert (coord.). *Sobre bioètica y género*. Cizur Menor: Thomson Reuters-Civitas, 2012.

- COMMITTEE OF EXPERTS ON FAMILY LAW (CJ-FA). *Report on principles concerning the establishment and legal consequences of parentage – «The white paper» (as adopted by the CDCJ at its 79th plenary meeting on 11-14 May 2004)* [en línea]. Strasburg, 2006, p. 1-32. <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/family/CJ-FA_2006_4e%20Revised%20White%20Paper.pdf> [Consulta: setembre 2016].
- DIDUCK, Alison; KANAGAS, Felicity. *Family law, gender and the state: text, cases and materials*. 2a ed. Oxford: Hart, 2006.
- FARNÓS AMORÓS, Esther. *Consentimiento a la reproducción asistida: Crisis de pareja y disposición de embriones*. Barcelona: Atelier, 2011a.
- «Remedios jurídicos ante la falsa atribución de la paternidad». *Derecho Privado y Constitución*, núm. 25 (2011b), p. 11-56.
- «La filiación derivada de reproducción asistida: voluntad y biología». *Anuario de Derecho Civil*, núm. 1 (2012), p. 5-61.
- «Verdad biológica e interés del menor en los pleitos sobre filiación». *Derecho de Familia*, núm. 54 (2012), p. 169-179.
- «Comentari als arts. 235-20 a 235-29 CCCat (accions de filiació) i disp. transitòria 5a (filiació)». A: EGEA I FERNÁNDEZ, Joan; FERRER I RIBA, Josep (dir.); FARNÓS AMORÓS, Esther (coord.). *Comentari al llibre segon del Codi civil de Catalunya: Família i relacions convivencials d'ajuda mútua*. Barcelona: Atelier, 2014, p. 633-679 i 1116-1120.
- «Daño moral en las relaciones familiares». A: GÓMEZ POMAR, Fernando; MARÍN GARCÍA, Ignacio (dir.). *El daño moral y su cuantificación*. Barcelona: Bosch, 2015, p. 529-567.
- FERNÁNDEZ RUIZ-GÁLVEZ, Encarnación. «Mujeres y técnicas de reproducción artificial ¿Autonomía o sujeción?». A: BALLESTEROS, Jesús (coord.). *La humanidad in vitro*. Granada: Comares, 2002.
- FERRER RIBA, Josep. «Paternidad genética y paz familiar: los límites a la impugnación y a la reclamación de la paternidad». *Revista Jurídica de Catalunya*, núm. 3 (2006), p. 109-136.
- GOETZ, Aaron T.; SHACKELFORD, Todd K. «Sexual conflict in humans: evolutionary consequences of asymmetric parental investment and paternity uncertainty». *Animal Biology*, núm. 59 (2009), p. 449-456.
- HIGDON, Michael J. «Fatherhood by conscription: nonconsensual insemination and the duty of child support». *University of Tennessee Legal Studies, research paper* núm. 139 (2011), p. 1-42.
- LAMM, Eleonora. *Gestación por sustitución: Ni maternidad subrogada ni alquiler de vientres*. Barcelona: UB, 2013.
- MURPHY, Jane C.; WYRON LEVIN, Ch. «When daddy wants out: the issue of paternity». *The Medicine Bar Journal*, vol. 23, núm. 2 (2000), p. 10-15.
- POLIKOFF, Nancy. «Mother should not have to adopt her own child: parentage laws for children of lesbian couples in the twenty-first century». *Stanford Journal of Civil Rights and Civil Liberties*, vol. 5 (2009), p. 201.

- RIVERO HERNÁNDEZ, Francisco. «La investigación de la mera relación biológica en la filiación derivada de la fecundación artificial». A: RIVERO HERNÁNDEZ, Francisco. *La filiación a finales del siglo XX: Problemática planteada por los avances científicos en materia de reproducción humana (II Congreso Mundial Vasco)*. Madrid: Trivium, 1988.
- «Comentari a l'art. 87 CF». A: EGEA I FERNÁNDEZ, Joan; FERRER I RIBA, Josep (dir.) [et al.]. *Comentaris al Codi de família, a la Llei d'unions estables de parella i a la Llei de situacions convivencials d'ajuda mútua*. Madrid: Tecnos, 2000.
- *Las acciones de filiación en el Código de familia catalán*. Barcelona: Atelier, 2001.
- «Defecte formal del consentiment del convivent no casat per a la fecundació assistida i acció d'impugnació de paternitat (Comentari a la Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya 44/2008, de 22 de desembre)». *Revista Catalana de Dret Privat*, vol. 11 (2010), p. 225-243.
- SÁNCHEZ HERNÁNDEZ, Ángel. «La feminización del derecho privado y las técnicas de reproducción asistida» A: GARCÍA RUBIO, M. Paz; VALPUESTA FERNÁNDEZ, M. del Rosario (dir.) [et al.]. *El levantamiento del velo: Las mujeres en el derecho privado*. València: Tirant lo Blanch, 2011, p. 681-693.
- SHAPIRO, Julie. «Changing ways: new technologies and the devaluation of the genetic connection to children». A: MACLEAN, Mavis (ed.); SHAPIRO, Julie. *Family law and family values*. Oxford i Portland: Hart, 2005.
- «A lesbian centered critique of "genetic parenthood"». *Journal of Gender, Race & Justice*, vol. 9 (2006), p. 591-612.
- SHELDON, Sally. «"Sperm bandits", birth control fraud and the battle of sexes». *Legal Studies*, vol. 21, núm. 3 (2001), p. 460-480.
- «Reproductive technologies and the legal determination of fatherhood». *Feminist Legal Studies*, vol. 13 (2005), p. 349-362.
- TRIMMINGS, Katarina; BEAUMONT, Paul (ed.). *International surrogacy arrangements*. Oxford: Hart, 2013.
- VERDERA SERVER, Rafael. «La filiació en el dret català: de la Compilació al Codi civil». *Revista Jurídica de Catalunya*, núm. 4 (2010), p. 1051-1074.
- VERSCHULDEN, Gerd. «Filiation, adoption, autorité parentale et le droit aux relations personnelles en Belgique anno 2007». A: SCHWENZER, Ingeborg (ed.). *Tensions between legal, biological and social conceptions of parentage*. Antwerpen i Oxford: Intersentia, 2007, p. 53-89.